

СТАНИСЛАВ СРЕТЕНОВИЋ

ФРАНЦУСКО-СРПСКИ ОДНОСИ, ИСТОРИЈА И СЕЋАЊЕ – НАСЛЕЂЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

САЖЕТАК:

Сваки иоле пажљив и радознао посетилац града Београда приметитиће број и лепоту француско-српских места сећања. Уписана у бурну и сложену историју Европе, та места сведоче о богатим и продубљеним везама које су некада успостављене између два народа. Французи и Срби су током историје учинили велике напоре да превазиђу географску удаљеност, материјалну несразмерност и културну разноликост – бројне чиниоце који су могли да ограниче њихове односе. Срби данас могу да се похвале да су један од ретких народа у Источној Европи са тако богатим материјалним и нематеријалним наслеђем које је носилац француских универзалних вредности – слободе, правде, демократије и људских права.

У овом раду¹ аутор се бави развојем односа између Француске и Србије у XIX и XX веку подвлачећи значај њиховог савезништва у Првом светском рату, затим анализира овековечавање тих односа у камену у периоду између два светска рата и објашњава једно читање француско-српске прошлости на почетку Другог светског рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Француска, Србија, Краљевина Срба, Хрватиа и Словенаца/Југославија, Први светски рат, историја, сећање*

ABSTRACT:

Any even remotely observant and curious visitor in Belgrade will notice the amount and beauty of the French-Serbian memorial sites. Engraved in the turbulent and complex history of Europe, these places testify to the strong and deep ties once established between the two nations. Throughout history, the French and the Serbs have invested great efforts to overcome the physical distance, material disproportion and cultural diversity – a multitude of factors that could have stood as a boundary to their relationship. Nowadays, Serbs can be proud of the fact that they are one of the few nations in Eastern Europe with such a rich tangible and non-tangible heritage manifesting the French universal values - freedom, justice, democracy and human rights.

In this article¹, the author deals with the evolution of relationship between France and Serbia in the 19th and 20th century, underlining the importance of their alliance in the World War I, analyzing their fortification between the two world wars, the relationship now being written in stone, and explaining the interpretation of the Franco-Serbian past at the beginning of the World War II.

KEYWORDS: *France, Serbia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia, World War I, history, memory*

Еволуција француско-српских односа

Врхунац француско-српских односа био је за време Великог рата и током „лудих година“, у периоду између два светска рата (1918–1939). Историја тих односа не може да се занемари јер је током времена надахњивала многе политичаре, дипломате, војнике и подстицала економске и културне чиниоце на обе стране. Француско-српски односи се протезу кроз дуготрајни процес ослобађања Србије од Отоманског царства током XIX века.² Француска је благонаклоно пратила тај процес, 1838/39. године основала је конзулат у малој Кнежевини Србији која је још била вазал Отоманског царства,

затим је са одобравањем пратила почетке трговине државе у развоју и прихватила је у својим школама и на универзитетима прве српске стипендисте.³ После Берлинског конгреса (1878), успоставила је дипломатске односе на нивоу опуномоћених министара са Србијом која је постала независна и међународно призната, учествовала је у изградњи њене железничке мреже и организацији њених финансија, и развила је почетком XX века економски и културну утицај. После избијања Првог светског рата 1914. године, одобрила је Србији значајне државне зајмове. Током рата, 1915. године, послала је не-

колико мисија у Србију, од којих су најзначајније једна војна и једна санитарна које су учествовале у одбрани Београда октобра месеца. Уследило је повлачење српског краља, владе, војске и цивила кроз снежне планине Црне Горе и Албаније. Српско повлачење пратили су војници, француске дипломате, пословни људи, лекари, новинари и професори и о том догађају оставили низ сведочанстава.⁴ Притекавши у помоћ свом савезнику, Француска је помогла у транспорту цивила и војника са албанских обала на Крф, у Бизерту и у Француску, као и у опоравку српске војске. Њене школе и универзитети су прихватили више од 3.000 српских ученика и студената који су представљали будућу интелектуалну и управљачку елиту земље.⁵ На Солунском фронту, опорављена српска војска заједно са француском Источном армијом бориле су се раме уз раме и ослободиле Србију у септембру/октобру 1918. године. *Храбра и мученичка* Србија, како се у то време говорило, обележила је дух Француза који су делили с њом страдања и страхоте рата.

Од 1918. до 1921. године, Француска је одиграла одлучујућу војну и дипломатску улогу у оснивању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, која је 1929. године постала Краљевина Југославија. Пажљиво је надгледала њене прве кораке и постала је њен партнер, савезник и главни заштитник на међународној сцени.⁶ У периоду између два светска рата, када је француска заштитничка улога показивала слабости, француско-српски односи су уклесани у камен, усађени у нематеријалну културу у Београду и Србији, а симбол добрих односа постале су редовне посете Србији високих француских војних званичника и чланова удружења Поли д'Оријен (Poilus d'Orient) својим српским ратним саборцима као и међусобна војна и цивилна одликовања. У контексту у коме се нова краљевина јужних Словена мукотрпно трудила да учврсти свој положај на унутрашњој и међународној позорници, француско-српска сећања брижљиво је чувала и одржавала већина Срба као и део Француза који су били искуствено, емотивно или пословно везани за југоисток Европе.⁷

Урезивање француско-српских односа у камен

Крајем јануара 1921. године, када је у Паризу управо била завршена свечаност полагања тела незнаног јунака под свод Тријумфалне капије, председник Републике је послао у Београд у посебну мисију генерала Луја Франше д'Епера,⁸ главномкомандујућег победничке савезничке војске на Солунском фронту. Француски генерал требало је свечано да преда Легију части

граду Београду у знак сећања на његово херојство и храброст у заједничкој борби за време Великог рата.⁹ Као симбол француско-српског братства по оружју и заједничке борбе, француско одликовање је предато управи главног града. Франше д'Епера, који је убрзо потом добио чин маршала Француске и српског војводе, редовно се враћао у Краљевину уз велике почести, да би касније постао и прави симбол француско-српских односа. Француски војници који су изгинули за ослобођење Србије током рата били су други значајан симбол. Срби су им показали своје поштовање приликом инаугурације француског гробља у Београду у присуству опуномоћеног министра у Краљевини, Фредерика Клеман-Симона.¹⁰ Изабрани датум, 14. јули 1923. године, дан националног празника у Француској, требало је да покаже да је Француска допринела ослобођењу Срба и Јужних Словена од „јарма” вишевековних царстава и њиховом уједињењу у заједничку државу.¹¹ Гробље је 1930. године проширено и улепшано о трошку града Београда како би поново било свечано отворено. Опуномоћени министар Емил Дар¹² отворио га је 2. новембра 1931. године, на дан Задушница по грегоријанском календару.¹³ Француско-српско братство по оружју уклесано је такође на комеморативној плочи која је постављена у Београду у част јединице команданта Пикоа, официра француске морнарице који се истакао током одбране града 1915. године и који је постао ађутант краља Александра. Француска медицинска помоћ током рата, настављена је у периоду између два светска рата захваљујући диспанзеру *Goutte de Lait*¹⁴ („Кап млека”), хуманитарне и филантропске институције која је помагала одојчад и децу и којом је управљао у центру Београда, доктор Гастон Гравије, лекар француских колонијалних трупа ожењен српском болничарком.

У међународном контексту када су многи савременици осећали слабљење француско-српских односа, величање заједничке борбе из рата за „право и слободу” добило је нови замах 17. маја 1936. године, приликом свечаног откривања бисте француског маршала и српског војводе Франше д'Епера, у његовом присуству.¹⁵ Биста се налази у близини бисте Алфонса де Ламартина коју је подигло у новембру 1933. године Друштво пријатеља Француске.¹⁶ Тада је организована комеморација у част француског писца и дипломате који је пропутовао, век раније, кроз јужнословенска просторства и оставио позитивно сведочанство о Србима и њиховој борби за независност у делу *Пућ на Источок*.¹⁷ Под покровитељством Франше д'Епера 1939. године, почела је изградња на Неимару у Београду, спомен-цркве

Сл. 1 / Француско војничко гробље (документација Завода за заштитни споменика културе града Београда)

посвећене десетинама хиљада француских војника који су изгинули у операцијама на југоистоку Европе и на Солунском фронту.¹⁸ Црква, међутим, никада није изграђена према првобитним плановима и меморијал никада није угледао дан. Ипак, на месту неизграђене спомен-цркве постоји зграда коју су понеки Београђани знали под називом „француска црква”

После озбиљне унутрашње кризе која је претила да угрози јединство земље 1928. године, Срби су посебно, на симболички начин, хтели да покажу да их Француска није напустила. Јануара 1929. године, општински одбор града Београда, који је већ дао име председника Републике Ремона Поенкареа, за његовог живота, једној од главних улица у граду, одлучио је да именује и друге улице по француским узорима. Тако су рођене улице Француска, Аристиде Бријана, Жоржа Клеменсоа и Улица маршала Франше д'Епареа.¹⁹ Идуће године, Удружење бивших ученика француских школа и Друштво пријатеља Француске, уз подршку управе града Београда и прилога грађана, подигли су Споменик захвалности Францукој²⁰ у парку Београдске тврђаве који је од XIX века имао улогу српског Пантеона под отвореним небом. Споменик је симболично откривен 11. новембра 1930. године, на дванаесту годишњицу примирја у Ретонду којим је окончан Велики рат и трогодишњицу француско-југословенског уговора о пријатељству. Представљао је Француску као савезницу и заштитницу нове државе у лику Маријане са херојским изразом. Барелјефи у основи споменика евоцирају не само братство по оружју, већ и школовање српске омладине у Француској за време Првог светског рата. То су такође сведочанства о међудржавним школским и универзитетским везама које су настављене у међуратном периоду, као и у оквиру француске школе

Сл. 2 / Споменик Алфонсу де Ламартину (приватна колекција Милоша Јуришића)

Saint-Joseph (Свети Јосиф) у Београду.²¹ Ова приватна школа више не постоји, али на њене две зграде у којима су били смештени у једној девојчице а у другој дечацци, стоје спомен-плоче новијег датума у знак сећања на њен значај у формирању франкофоних нараштаја.

У близини Споменика захвалности Француској, на лепој локацији са погледом на ушће Саве и Дунава, једном од лепших европских призора у очима појединих Француза, свечано је отворено 21. децембра 1935. године ново посланство Француске.²² У стилу чистог ар декоа, зграда је дело француског архитекте Анри-Рожеа Експера, са скулптурама Карла Сарабезола. Њена фасада представља допринос симболичком и историјском богатству тог дела града. Она садржи три женске фигуре у истој равни које симболизују слободу, једнакост и братство, затим ликове, представе и сцене из историје Француске – Верцингеторикса, Јованку Орлеанку, Луја XIV и Републику-Маријану, као и врлине и богатства Француске. Такав пластични декор требало је да представља демократску и успешну државу-нацију, односно идеју коју је француска Трећа Република оваплоћавала у једној јужнословенској монархији која се мукотрпно стварала. У међуратном

Сл. 3 / Свечано откривање Споменика захвалности Француској 1930. године (документација Завода за заштитну споменика културе града Београда)

периоду, недалеко од посланства, у главној улици у Београду Кнез Михаиловој, подигнуте су зграде Француско-српске банке и осигуравајућег друштва Union, које су биле симбол француског финансијског и економског присуства у предратној Србији.

У то доба, изван Београда је саграђено француско гробље у Зајечару и споменик у Неготину, градовима у Источној Србији које су француско-српске трупе ослободиле као последица пробоја Солунског фронта. Откривен 12. октобра 1930. године, споменик је посвећен краљу Петру I Карађорђевићу (1844–1921), генералу Жуино-Гамбети, ослободиоцу Неготина 1918. године, и српским и француским војницима.²³

У Француској је такође одржавано сећање на братство по оружју са Србијом за време Првог светског рата: једна авенија у 16. арондисману у Паризу и данас носи име краља „Петра I од Србије”; ван главног града, у неколико градова улице или тргови носе име краља Александра I Карађорђевића (1888–1934); у месту Тије поред Париза, налази се српско војничко гробље из Великог рата;²⁴ у Паризу је 1936. године откривен, у 16. арондисману, Споменик краљевима Петру I Ослободиоцу и Александру I Ујединитељу; још један споменик, посвећен Александру I и Лују Бартуу, подигнут је две године касније, 1938. године, у VI арондисману у Марсеју, недалеко од места где су обојица страдала у атентату октобра 1934. године;²⁵ на овај трагични догађај подсећа и спомен-плоча која се налази у авенији Канебијер, једној од главних улица у Марсеју. На улазу у марсејску луку, у деценији после Првог светског рата подигнут је врло леп споменик француској Источној

Сл. 4 / Француско посланство (приватна колекција Милоша Јуришића)

армији на коме фигуришу и операције које је она водила за време рата заједно са српском војском.

Једно читање прошлости

У контексту Другог светског рата 1940. године, чланови Друштва пријатеља Француске објавили су дело „Књига о Француској”.²⁶ То је био зборник текстова који су објављени на српском језику почев од двадесетих година XX века и који су посвећени односима између Србије и Француске током историје. Српска франкофона и франкофилска елита је желела да овим симболичним гестом охрабри Француску у тренутку када је она тешко одолевала немачким нападима. Шта је ту могло да се прочита о француско-српској прошлости? У књизи је приказано како су односи између ова два народа дубоко укорениjeni у далекој прошлости. Досезали су до средњег века и били су прожети великом симпатијом. У XI веку, за време Првог крсташког рата (1096–1099), крсташи су прошли кроз Србију а њихов вођа, гроф Ремон од Тулуза, био је у пријатељској посети код краља Бодина (1081–1099). Тадашњи француски хроничари су забележили да су у том сусрету обојица показала искрено братство. У наредном веку (XII), крсташи су, под водством Луја VII (1137–1180), поново прошли кроз Србију, и као и претходног пута, били дочекани свуда као пријатељи. У XIII веку, једна француска принцеза, Јелена Анжујска, постала је супруга краља Уроша I (1243–1276) из српске средњовековне династије Немањића. Ова краљица је била омиљена због своје велике добротe и побожности о чему је сведочио

српски средњовековни хроничар архиепископ Данило. То је једина српска биографија из средњег века која је посвећена једној жени. У XIV веку, брат краља Филипа IV, Карло Валоа, склопио је савез са српским краљем Милутином Немањићем (1282–1321) и обојица су ковала велике планове везане за Балкан и Византијско царство. За време владавине Душана Силног (краљ 1331–1345, цар 1346–1355), један је Француз, бискуп Пјер Тома, служио као посредник између српског двора и папе који се тада налазио у Авињону. У XV веку, Србију деспота Ђурђа (1427–1456), нешто пре него што је у потпуности пала под турску власт, благодоклоно је описао француски путник Бертрандон де ла Брокјер. Запуштени током неколико векова, француско-српски односи су обновљени почетком XIX века. Карађорђе, вођа Првог српског устанка против отоманске власти (1804), послао је Наполеону I, 1809. године, курира са писмом у коме га је молио за заштиту Француске. Исте године, у освојеним деловима Аустрије, француски цар је основао Илирске провинције у којима су били настањени Срби и други Јужни Словени. Постојање тих провинција је било краткотрајно, али је допринело ширењу идеја француске Револуције међу Србима и јачању њихове тежње да се боре за еманципацију и ослобођење. За време Наполеона III, француски утицај се увећао у младој Кнежевини Србији. Управо је француски официр Иполит Флорентан Монден²⁷ постао српски министар рата (1862–1865) за време кнеза Михаила Обреновића и он је реорганизовао српску војску. За време Француско-пруског рата 1870–1871. године, будући краљ Петар I Карађорђевић, тада још млади принц и питомац војне школе Сен-Сир, храбро се борио у редовима француске војске, био рањен, у-

вањен од непријатеља, и пошто је успео да побегне, био одликован Легијом части.

После Другог светског рата, француско-српска историја и сећање пали су у заборав у комунистичкој Југославији.²⁸ Она оживљавају касно и скромно, а одржавала их је група некадашњих бораца из оба светска рата, блиска режиму. О томе сведоче: спомен-плоча и улица у центру Београда посвећене адмиралу Гепрату, команданту ескадриле француске морнарице која је организовала транспорт српске војске у Бизерти и на Солунском фронту за време Великог рата; као и металне плоче са ликовима високих официра команде француске Источне армије. Постављене су у камење некадашње осматрачнице са Солунског фронта која је после рата највероватније растављена, пренета и поново састављена у срцу Београда, испред Народне скупштине.

После политичких промена у Србији 2000. године, француско-српска сећања оживљавају. Овог пута она се уписују у контекст процеса интеграције Србије у Европској унији. Недавно је постављена биста Луја Бартуа, страдалог заједно са краљем Александром I у атентату у Марсеју, у башти амбасаде Француске у Београду. Поводом обележавања 11. новембра или 14. јула, представници француске амбасаде, српске владе и града Београда, као и различитих удружења грађана полагају венце без велике помпе на француском војничком гробљу или у подножју Споменика захвалности Француској, славећи универзалне вредности мира, демократије и просперитета.

Др Станислав М. Сретеновић,
Научни саветник
Институт за савремену историју
stanislav.sretenovic@eui.eu

НАПОМЕНЕ

- 1] Рад се ослања на: Sretenović 2015б.
- 2] Bataković 2013.
- 3] Трговчевић 2003; Колаковић 2016.
- 4] Сретеновић 2016.
- 5] Trgovčević 1990.
- 6] Sretenović 2008.
- 7] Sretenović 2015а.
- 8] Azan 1949.
- 9] *Политика*, 30. јануар 1921: 1–2; *Истио*, 31. јануар 1921: 1–2; *Истио*, 1. фебруар 1921: 1–2.
- 10] Рођен 1873. године у граду Нав, син царског намесника који је опозван а потом рехабилитован у време III Републике, Фреде-

рик Клеман-Симон је студирао на Школи политичких наука, а затим је почео своју дипломатску каријеру као конзул 1896. године. У дипломатским круговима је важио за доброг познаваоца балканског света и централне Европе. Године 1905/06, био је конзул а затим секретар амбасаде у Цариграду где је остао неколико година. Вршилац дужности опуномоћеног министра у Србији био је 1913/14. године. Био је секретар у Копенхагену, а затим трговачки аташе у Русији 1918. године. Од 1919. до свог доласка у Београд, био је министар у Прагу у новој Чехословачкој. (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française* 1926: 216). Ерудита као његов отац, објавио је радове из историје дипломатије који су се тицали односа између Француске, Отоманског царства и Русије: F. Clément-Simon, *Jean de Selve, premier président et ambassadeur sous Louis XII et François*

- Ier*, Pariz, 1901; *Le premier ambassadeur de la République française à Constantinople, le général Aubert du Bayet*, Pariz, 1904; *Un ambassadeur extraordinaire russe à Constantinople à l'époque de Catherine II et de Sélim III : le général Kutsof*, Pariz, 1907; *La Révolution et le Grand Turc (1792–1796)*, Pariz, 1907.
- 11] *Полиџика*, 13. јул 1923: 5; Станојевић, *Исџо*, 14. јул 1923: 1.
- 12] Емил Дар (1871, Лоријан – 1947), чији је отац био генерал, студирао је на Правном факултету и на Слободној школи политичких наука. Посветио се изучавању историје под менторством Албера Сорела. Ушао је у дипломатију 1895. године и био сарадник Жила Лароша, главног управника Мадагаскара. Био је придружен посланству у Хагу, а затим француској амбасади при Светој столици. Ушао је у кабинет Делкасеа, Рувијеа и Леона Буржоа. Био је секретар амбасаде 1908. године у Токију, а затим део мисије у Индокини и Кореји. Од 1911. до 1912. године био је на Балкану, прво као отпраник послова у Београду (1911), а затим у Софији (1912). Током рата био је секретар у Копенхагену (1915–1918), затим саветник амбасаде у Мадриду (1918–1920). Био је опумоћени министар у Минхену (1920–1924) и вратио се на Балкан, у Софију (1924–1927) и Београд (1927–1932). (*Annuaire diplomatique et consulaire de la République française 1931*: 250) Иако пензионисан 1932. године, постао је представник принца од Монака код Папе. Изабран је за члана Академије моралних и политичких наука. Био је председник Друштва историје Француске и директор часописа *Revue d'histoire diplomatique*. *Године* 1946. изабран је за председника комисије Дипломатског архива. Објављивао је радове у часописима *Journal des Débats*, *Revue hebdomadaire*. Аутор је бројних историјских књига: *Un acteur caché du drame révolutionnaire. Le général Choderlos de Laclos, auteur des Liaisons dangereuses, 1741–1803*, Paris, Perrin, 1905; *Un épicurien sous la Terreur; Hérault de Séchelles (1759–1794)*, Paris, Perrin, 1907; *Napoléon et Talleyrand*, Paris, Plon, 1935; *Dans l'entourage de l'Empereur*, Paris, Plon, 1940; *Un confident de l'Empereur; le comte de Narbonne, 1755–1813*, Paris, Plon, 1943; *La chute de la royauté*, Paris, Flammarion, 1949.
- 13] *Београдске оџиџинске новине*, 11. новембар 1931: 1429–1432; *Полиџика*, 3. новембар 1931: 5.
- 14] Dispensaire français de Belgrade 1933; *Исџо* 1939.
- 15] Архив Југославије (АЈ), фонд 74, фасцикла 242, Владимир Маринковић Његовом Величанству краљу Петру II, Београд, 12. мај 1936; *Полиџика*, 18. мај 1936: 3; *L'illustration*, 18 mai 1936: 196.
- 16] Archives du ministère des Affaires étrangères (АМАЕ), La Courneuve, série Z-Europe 1930–1940, sous-série Yougoslavie 192, Paul-Emile Naggiar à Paul Boncour, Belgrade, le 2 décembre 1933, copie.
- 17] Lamartine 1835.
- 18] Историјски архив Београда (ИАБ), Општина града Београда (ОГБ), Техничка дирекција (ТД), IV–43–1925, Француска спомен-црква Солунском фронту, изгледи фасаде из Хаџи-Миленџеје и Краљевића Томислава, Б. Маринковић, 1939, нацрт.
- 19] АМАЕ, Z-Europe 1918–1940, Yougoslavie 124, Emile Dard à Aristide Briand, Belgrade, le 18 janvier 1929.
- 20] Sretenović 2012.
- 21] *Време*, 10. октобар 1928: 4; *Полиџика*, 10. октобар 1928: 7.
- 22] Bréon and Sretenović 2013.
- 23] Антић, *Полиџика*, 13. октобар 1930: 5.
- 24] Шаренац, 2014: 196–204.
- 25] Archives départementales, Marseille, 9 O 643, „Erection du Monument à la mémoire du Roi de Yougoslavie et de Louis Barthou“, Préfecture des Bouches-du-Rhone, Note pour Monsieur le préfet, Marseille, s.d., 3 p.
- 26] *Друшџиво пријатеља Француске 1940*. Видети: Петровић 1930; Јакшић 1938.
- 27] Tatić 2015.
- 28] Sretenović 2014.

ЛИТЕРАТУРА

- Annuaire diplomatique et consulaire de la République française* (1926), Paris, Imprimerie nationale.
- Annuaire diplomatique et consulaire de la République française* (1931), Paris, Imprimerie nationale.
- Azan P. (1949), *Franchet d'Esperey*, Paris, Flammarion.
- Антић Ђ. (1930), Неготин Краљу Петру, генералу Гамбети и нашим и француским војницима, *Полиџика*, 13. октобар: 5.
- Bataković D. (2013), *Les sources françaises de la démocratie serbe, 1804–1914*, Paris, CNRS.
- Београд за Французе (1923), *Полиџика*, 13. јул: 5.
- Bréon E., Sretenović S. (2013), *Ambassade de France à Belgrade/ Амбасада Француске у Београду*, Paris, Editions internationales du patrimoine.
- Consultations de nourrissons. Goutte de lait* (1933), Belgrade, Dispensaire français de Belgrade.
- Consultations de nourrissons. Goutte de lait* (1939), Belgrade, Dispensaire français de Belgrade.
- Генерал д'Епере у Београду (1921), *Полиџика*, 1. фебруар: 1–2.
- Inauguration du buste de maréchal Franchet d'Esperey à Belgrade (1936), *L'illustration*, 30 mai: 196.
- Јакшић Г. (1938), *Француска и Југославија у прошлости*, Београд, Друштво пријатеља Француске.
- Књиџа о Француској (1940)*, Београд, Друштво пријатеља Француске.
- Колаковић А. (2016), *У служби оџаџбине*, Београд, Институт за политичке студије.

Lamartine A. (1835), *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient (1832–1833) ou notes d'un voyageur*, I–IV, Paris, Libraire de Charles Gosselin.

Одликовање Београда (1921), *Политика*, 31. јануар : 1–2.

Освећење споменика заштитнику школе, Светом Јосифу (1928), *Време*, 10. октобар : 4.

Петровић С. (1930), *У славу Француске*, Београд, Државна штампарија.

Помен француским изгинулим војницима и предаја гробља француском посланику г. Дару од стране Општине београдске (1931), *Београдске оштинске новине*, 21–22, год. XLIX, 11 новембар: 1429–1432.

Помен на француском војничком гробљу изгинулим ратницима (1931), *Политика*, 3 новембар : 5.

Свечано откривање нове француске школе (1928), *Политика*, 10. октобар : 7.

Sretenović S. (2008), *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918–1929*, Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Sretenović S. (2012), Le monument à la France à Belgrade. La mémoire de la Grande Guerre au service de l'action politique et diplomatique, *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 115, juillet-septembre: 31–44.

Sretenović S. (2014), Ruptures et continuités de la mémoire serbe de la Grande Guerre, 1945–2014, *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, 113–114: 84–91.

Sretenović S. (2015a), Le Quai d'Orsay face aux groupes français du soutien aux Serbes dans l'entre-deux-guerres, Новаковић Ј., Ристић

Љ. П. (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима/Les Serbes à propos des Français-Les Français à propos des Serbes*, Београд, Филолошки факултет: 175–186.

Sretenovic S. (2015b), Histoire et mémoire des relations franco-serbes: un héritage de la Première Guerre mondiale, *Serbie. Un autre regard*, Paris, Le Monde autrement éditions: 144–152.

Сретенковић С. (ур. и прир.) /Sretenovic S. (éd. et établi) (2016), *Са српском владом и војском од Ниша до Корфа, 1915/16: француска сведочанства/ Avec le gouvernement et l'armée serbe de Nich à Corfou, 1915/16: témoignages français*, Нови Сад – Београд, Прометеј-ИСИ-РТС.

Станојевић С. (1923), Слава вам и хвала!, *Политика*, 14. јул : 1.

Tatić U. (2015), Le plus serbe des Français. Hippolyte Mondain, officier du génie et premier ministre de la Guerre de Serbie, *Revue historique des armées*, 280: 15–33.

Trgovcevic Lj. (1990), *Paris comme centre culturel de l'émigration serbe pendant la Première Guerre mondiale, Југословенско-француски односи/Rapports franco-yougoslaves, Историјски институт/Institut d'histoire, Recueil des travaux, livre 10 (Belgrade): 198–214.*

Трговчевић Љ. (2003), *Планирана елија*, Београд, Службени гласник.

У мутним временима која преживљава Европа, Француска и Југославија остају уједињене, рекао је маршал Франше д'Епере (1936), *Политика*, 18. мај : 3.

Част Београду (1921), *Политика*, 30. јануар : 1–2.

Шаренац Д. (2014), *Тој, војник и сећање*, Београд, Институт за савремену историју.

Illustrations

Fig. 1 French Military Cemetery (Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade)

Fig. 2 Monument to Alphonse d'Lamartine (Miloš Jurišić's private collection)

Fig. 3 Ceremonial unveiling of the Monument of Gratitude to France in 1930 (Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade)

Fig. 4 French Embassy (Miloš Jurišić's private collection)

HISTOIRE ET MÉMOIRE DES RELATIONS FRANCO-SERBES : UN HÉRITAGE DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

RÉSUMÉ:

Tout visiteur un tant soit peu curieux et attentif de la ville de Belgrade remarquera le nombre et la beauté des lieux de mémoire franco-serbes qu'elle abrite. Inscrits dans l'histoire complexe et tourmentée de l'Europe, ceux-ci témoignent des liens denses et profonds jadis noués entre les deux peuples. Des Français et des Serbes ont consenti beaucoup d'efforts pour surmonter l'éloignement géographique, la disproportion matérielle et la différence culturelle, autant de facteurs qui auraient pu limiter leurs relations dans l'histoire. Les Serbes d'aujourd'hui sont ainsi un des rares peuples de l'Europe de l'Est à pouvoir se flatter d'un riche héritage, porteur de valeurs françaises à dimension universelle: la liberté, la justice, la démocratie et les droits de l'homme.

Dans ce travail, l'auteur traite de l'évolution des relations entre la France et la Serbie aux XIXe et XXe siècles en soulignant l'importance de leur alliance pendant la Première Guerre mondiale, puis il étudie l'inscription de ces relations dans la pierre dans l'entre-deux-guerres et explique une certaine lecture du passé franco-serbe au début de la Deuxième guerre mondiale.

MOTS-CLÉS: *France, Serbie, Royaume des Serbes, Croates et Slovènes/Yougoslavie, Première guerre mondiale, histoire, mémoire*

L'évolution des relations franco-serbes

L'apogée des relations franco-serbes se situe dans la Grande Guerre et dans les "années folles" de l'entre-deux-guerres (1918–1939). Leur histoire, qui imprégnait alors les hommes politiques, les diplomates, les militaires et les acteurs économiques et culturels des deux parties, ne saurait être négligée. Ces relations s'insèrent dans la longue durée de l'émancipation de la Serbie de l'Empire ottoman au cours du XIXe siècle¹. La France en suivit le processus avec bienveillance : elle fonda en 1838-1839 un consulat dans la petite principauté de Serbie, toujours vassale de l'Empire ottoman, observa favorablement le commerce embryonnaire de l'Etat naissant et accueillit dans ses universités et ses écoles les premiers boursiers serbes². A la suite du Congrès de Berlin (1878), elle établit des relations diplomatiques avec le royaume de Serbie désormais indépendant et internationalement reconnu, puis participa à la construction de son réseau ferroviaire et à l'organisation de ses finances et, au début du XXe siècle, y développa une influence économique et culturelle. En 1915, pendant la Première Guerre mondiale, elle envoya plusieurs missions en Serbie, dont une militaire, l'autre sanitaire, qui participèrent à la défense de Belgrade. S'ensuivit la retraite du gouvernement et de l'armée serbes à travers les montagnes enneigées du Monténégro et de l'Albanie : des diplomates, des militaires, des hommes d'affaires, des médecins et des professeurs français l'accompagnèrent³.

Se portant au secours de son alliée, la France contribua au transport des civils et des militaires de la côte albanaise sur son propre sol et à Corfou, et participa à la reconstitution de l'armée serbe. Ses écoles et ses universités accueillirent environ 4000 élèves et étudiants serbes qui devaient former la future élite intellectuelle et administrative du pays⁴. Sur le front de Salonique, l'armée serbe reconstituée et l'armée française d'Orient combattirent côte à côte et libérèrent la Serbie. La Serbie "martyre" et "vaillante", comme on disait à l'époque, marqua les esprits des Français qui avaient partagé avec elle les horreurs de la guerre. En 1918-1919, la France joua un rôle décisif dans la fondation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes devenue Yougoslavie en 1929, veilla attentivement sur ses premiers pas et devint son partenaire, son allié et son principal protecteur sur la scène internationale⁵. C'est alors que les relations franco-serbes furent inscrites dans la pierre, mémorisées dans la culture immatérielle à Belgrade et en Serbie, et symbolisées par des visites régulières d'officiers supérieurs français et de Poilus d'Orient à leurs camarades serbes et par des échanges de décorations. Dans un contexte où le nouveau royaume des Slaves du Sud peinait à se construire sur le plan intérieur et sur la scène internationale, la mémoire franco-serbe fut soigneusement entretenue par la majorité des Serbes et une partie des Français impliqués dans les affaires du sud-est européen⁶.

1 / Le Cimetière militaire français (Institut de protection des monuments culturels de la ville de Belgrade)

L'inscription des relations franco-serbes dans la pierre

Fin janvier 1921, alors qu'à Paris venait de se terminer la cérémonie de dépôt du corps du soldat inconnu sous l'Arc de Triomphe, le général Louis Franchet d'Espèrey⁷, commandant en chef victorieux des armées alliées sur le front de Salonique, fut spécialement missionné par le président de la République pour remettre solennellement la Légion d'Honneur à la ville de Belgrade en reconnaissance de son héroïsme et de sa bravoure pendant la Grande Guerre⁸. Signe de la fraternité d'armes française et serbe et de la lutte menée en commun, la décoration fut déposée à la mairie de la capitale. Franchet d'Espèrey, bientôt élevé à la dignité de maréchal de France et de voïvode serbe, la plus haute dans l'armée royale, revint régulièrement dans le Royaume, toujours en grande pompe, et devint de ce fait un personnage emblématique et un symbole des relations franco-serbes. Les soldats français tombés pour la libération de la Serbie pendant la guerre en étaient un autre. Les Serbes leur témoignèrent leur respect lors de l'inauguration du cimetière français de Belgrade en présence du ministre plénipotentiaire dans le Royaume, Frédéric Clément-Simon⁹. La date retenue, 14 juillet 1923, jour de fête nationale en France, signifiait que celle-ci avait contribué à libérer l'ensemble des Serbes et des Slaves du Sud de "l'oppression" des empires séculaires et à les unifier dans un Etat commun¹⁰. En 1930, le cimetière fut agrandi et embelli aux frais de la ville de Belgrade pour être à nouveau inauguré par le ministre plénipotentiaire, Emile Dard¹¹, le 2 novembre 1931, jour de la Fête des morts selon le calendrier grégorien¹². La fraternité d'armes franco-serbe fut en outre gravée dans la pierre d'une plaque commémorative, apposée dans le centre-ville en hommage au commandant Picot, officier de marine français qui s'illustra lors de la défense de la ville en 1915 et

2 / Monument à Alphonse de Lamartine (collection privée de Miloš Jurišić)

devint aide de camp du roi Alexandre. Quant à l'aide médicale française pendant la guerre, elle se perpétua au sein du dispensaire "Goutte de Lait"¹³, une institution humanitaire et philanthropique d'aide aux nourrissons et aux enfants que gérât en plein Belgrade un médecin des troupes coloniales françaises marié à une infirmière serbe.

Dans un contexte international où beaucoup de contemporains ressentiaient un affaiblissement des relations franco-serbes, l'exaltation de la lutte en commun pour le "droit et la liberté" pendant la guerre prit un nouveau souffle le 17 mai 1936, lorsque fut inauguré le buste du maréchal français et voïvode serbe Franchet d'Espèrey, en présence même de l'intéressé¹⁴. Ce buste se trouvait non loin de celui d'Alphonse de Lamartine, érigé en novembre 1933¹⁵ par la Société des amis de la France pour commémorer l'écrivain et le diplomate français qui, cent ans auparavant, avait parcouru les terres sud-slaves et laissé dans son *Voyage en Orient*¹⁶ un témoignage positif sur les Serbes en lutte pour leur indépendance. C'est encore sous le patronage de Franchet d'Espèrey qu'en 1939, commença la construction à Belgrade d'une église dédiée aux plusieurs dizaines de milliers de soldats français tombés sur le Front de Salonique¹⁷. Elle ne fut cependant pas réalisée selon les plans initiaux

et le mémorial ne vit jamais le jour. Il en reste un édifice connu des Belgradois sous le nom d'"église française".

C'est surtout après une crise intérieure grave, qui menaça l'unité du pays, que les Serbes voulurent montrer symboliquement que la France ne les avait pas abandonnés. En janvier 1929, le Conseil municipal de Belgrade, qui avait déjà donné le nom de Raymond Poincaré encore en vie à une grande artère de la ville, décida de baptiser d'autres rues en référence à la France : rue de France, rue Briand, rue Clemenceau et rue du maréchal Franchet d'Espèrey¹⁸. L'année suivante, la Société des anciens élèves des écoles françaises et la Société des amis de la France, soutenues par la municipalité de Belgrade, érigèrent un monument de reconnaissance à la France¹⁹ dans le jardin de la forteresse de Kalemegdan qui faisait fonction, depuis le XIXe siècle, de panthéon serbe à ciel ouvert. Inauguré symboliquement le 11 novembre 1930, pour le douzième anniversaire de l'armistice de Retondes qui avait mis fin à la Grande Guerre et le troisième de la signature du traité d'amitié franco-yougoslave, le monument représentait la France alliée et protectrice du nouvel Etat sous les traits d'une Marianne héroïque. Des bas-reliefs évoquaient non seulement la fraternité d'armes mais aussi l'aide de la France au sauvetage de la jeunesse serbe pendant la Première Guerre mondiale. Ils témoignaient ainsi de relations universitaires et scolaires qui s'étaient poursuivies dans l'entre-deux-guerres ainsi qu'au sein de l'école française Saint-Joseph à Belgrade²⁰. Celle-ci a aujourd'hui disparu mais sur les deux bâtiments qui l'abritaient, l'un pour les filles, l'autre pour les garçons, des plaques en rappellent encore l'existence.

A proximité du monument à la France, sur un bel emplacement qui surplombait la confluence de la Save et du Danube -l'une des plus belles vues d'Europe aux yeux de certains Français-, fut inaugurée solennellement, le 21 décembre 1935, la nouvelle légation de France²¹. De pur style Art déco, elle était l'œuvre de l'architecte français Henri-Roger Expert, avec des sculptures de Carlo Sarrabezolles. La façade contribue à la richesse symbolique et historique du quartier en alignant les trois figures féminines de la Liberté, de l'Egalité et de la Fraternité, des personnages et des scènes de l'histoire de la France -Vercingétorix, Sainte Jeanne d'Arc, Louis XIV-, Marianne, ainsi que les vertus et les richesses de la France. Ce décor sculpté représente l'Etat-Nation démocratique et prospère, une idée que la France entendait incarner auprès d'une monarchie sud-slave peinant à se constituer. Dans la période de l'entre-deux-guerres, dans la rue principale de Belgrade, furent construits les bâtiments de la Banque franco-serbe et de l'assurances Union symbolisant la présence économique et financière française en Serbie d'avant la Grande Guerre.

Dans cette période, en dehors de Belgrade, un cimetière français fut construit à Zaječar et un monument érigé à Negotin, deux villes de Serbie de l'Est qui avaient été libérées par les troupes franco-serbes. Inauguré le 12 octobre 1930, le monument était dédié au roi Pierre Ier, au général Juniot-Gambetta, libérateur de Negotin en 1918, et aux soldats serbes et français²². En France aussi, l'on entretint la mémoire de la fraternité d'armes avec la Serbie pendant la Première Guerre mondiale : une avenue du 16e arrondissement de Paris porte le nom du roi Pierre Ier de Serbie et, en dehors de la capitale, plusieurs villes possèdent des rues ou des places Alexandre Ier Karageorgévitch ; à Thiais, à côté de Paris, existe un cimetière militaire serbe²³ ; en 1936, fut inauguré à Paris, dans le 16e arrondissement, un monument aux rois Pierre Ier le "libérateur" et Alexandre Ier l'"unificateur" ; un autre, dédié à Alexandre Ier et à Louis Barthou, fut construit deux ans plus tard, en 1938, dans le 6e arrondissement de Marseille, pas loin du lieu même où ils avaient été assassinés en 1934²⁴.

Une certaine lecture du passé

En 1940, dans le contexte de la Deuxième Guerre mondiale, les membres de la Société des amis de la France publièrent un livre intitulé *Књига о Француској*²⁵. C'était un recueil de textes publiés en serbe depuis les années 1920 et consacrés aux rapports entre la Serbie et la France à travers l'histoire. Les francophiles et les francophones serbes voulaient ainsi, par un geste symbolique, encourager la France au moment où elle résistait difficilement à l'attaque allemande. Quelle lecture du passé franco-serbe donnaient-ils ? Dans ce livre, les relations entre les deux peuples paraissent bien enracinées dans l'histoire lointaine. Elles remontent au Moyen-âge et sont empreintes d'une grande sympathie. Au XIe siècle, en effet, lors de la première Croisade (1096-1099), les croisés traversèrent la Serbie et leur chef, le comte Raymond de Toulouse, rendit une visite d'amitié au roi Bodin (1081-1099). Les chroniqueurs français de l'époque notent que, durant cette rencontre, les deux hommes montrèrent une sincère fraternité. Au siècle suivant (XIIe), les croisés, sous la conduite de Louis VII (1137-1180), traversèrent de nouveau la Serbie et, comme auparavant, furent partout accueillis en amis. Au XIIIe siècle, une princesse française, Hélène d'Anjou, épousa le roi Ouhoch I (1243-1276), de la dynastie médiévale serbe des Némanides (Nemanjići). Cette reine fut aimée à cause de sa bienfaisance et de sa grande piété dont témoigne le chroniqueur serbe de l'époque, l'archevêque Danilo. C'est l'unique biographie de la littérature serbe du Moyen-âge qui ait été consacrée à une femme. Au XIVe siècle, le frère du roi Philippe IV, Charles de Valois, conclut une alliance avec le roi serbe Miloutine Némanide

3 / Dévoilement officiel du Monument de la reconnaissance à la France en 1930 (Institut de protection des monuments culturels de la ville de Belgrade)

(1282–1321) et tous deux ébauchèrent de grands projets relatifs aux Balkans et à l'empire byzantin. Sous le règne de Douchan le Puissant (roi 1331–1345, empereur 1346–1355), ce fut un Français, l'évêque Pierre Thomas, qui servit d'intermédiaire entre la cour serbe et le pape, alors à Avignon. Au XVe siècle, la Serbie du despote Georges (1427–1456) fut décrite avec sympathie par le voyageur français Bertrandon de la Broquière, peu avant qu'elle ne tombe entièrement sous la domination turque. Abandonnées pendant plusieurs siècles, les relations franco-serbes furent renouées au début du XIXe siècle. En 1809, Karageorges, le chef de la Première insurrection serbe (1804) contre le pouvoir ottoman envoya à Napoléon Ier un émissaire, porteur d'une lettre qui sollicitait la protection de la France. La même année, avec des régions détachées de l'Autriche, l'Empereur des Français créa les Provinces Illyriennes dans lesquelles habitaient des Serbes et d'autres Slaves du Sud. Leur existence fut éphémère, mais elles contribuèrent à répandre parmi les Serbes les idées de la Révolution française et à renforcer leur penchant pour l'émancipation et la liberté. Au temps de Napoléon III, l'influence française augmenta dans la jeune principauté de Serbie. C'est un officier français, Hyppolite Florentin Mondain²⁶, qui fut nommé ministre de la guerre (1862–1865) par le Prince Michel Obrénovitch et qui réorganisa l'armée serbe. Lors de la guerre de 1870-1871, le roi Pierre Karageorgévitch, encore jeune prince et élève de l'école militaire de Saint-Cyr, combattit vaillamment dans les rangs de l'armée française, fut blessé et arrêté par l'ennemi et, après s'être évadé, décoré de la Légation d'Honneur.

Après la Deuxième Guerre mondiale, l'histoire et la mémoire franco-serbe furent oubliées dans la Yougoslavie

4 / Légation de la France (collection privée de Miloš Jurišić)

communiste²⁷. Elle ne ré-émergèrent que tardivement et modestement, entretenues par un groupe d'anciens combattants des deux guerres mondiales proches du régime. En témoignent une plaque et une rue du centre de Belgrade dédiées à l'amiral Emile Guépratte, commandant de la division de la marine française qui transporta l'armée et les civils serbes à Bizerte et au Front de Salonique lors de la Grande Guerre. En témoignent en outre des plaques métalliques à l'effigie d'officiers du haut commandement français de l'Armée d'Orient : elles sont posées sur les pierres d'un ancien poste d'observation du front de Salonique, jadis démonté puis transporté et reconstruit au cœur de Belgrade, devant le Parlement. Après les changements politiques de l'an 2000 en Serbie, la mémoire franco-serbe renaît. Elle s'inscrit cette fois dans le nouveau contexte du processus d'intégration de la Serbie à l'Union Européenne. Un buste de Louis Barthou, mort tragiquement aux côtés du roi Alexandre Ier dans l'attentat de Marseille, a été récemment installé dans le jardin de l'ambassade de France à Belgrade. A l'occasion du 11 novembre ou du 14 juillet, des représentants de l'ambassade de France, du gouvernement serbe et de la ville de Belgrade, ainsi que différentes associations de citoyens déposent sans pompe des gerbes au cimetière français ou au pied du monument à la France, en célébrant les valeurs universelles de paix, de démocratie et de prospérité.

Dr Stanislav M. Sretenović,
 Directeur de recherches
 stanislav.sretenovic@eui.eu

NOTES

- 1] Dušan Bataković, *Les sources françaises de la démocratie serbe, 1804-1914*, Paris, CNRS, 2013, 577 p.
- 2] Љубинка Трговчевић, *Планирана елија*, Београд, Службени гласник, 2003, 316 с. ; Александра Колаковић, *У служби оца-бине*, Београд, 2016, 461 с.
- 3] Станислав Сретеновић (уредник и приређивач)/Stanislav Sretenović (édité et établi par), *Са српском владом и војском од Ниша до Корфа, 1915/16: Француска сведочанства/Avec le gouvernement et l'armée serbe de Nich à Corfou, 1915/16*, Нови Сад-Београд, Прометеј-ИСИ-РТС, 2016, 329 с.
- 4] Ljubinka Trgovcevic, "Paris comme centre culturel de l'émigration serbe pendant la Première Guerre mondiale", *Јуџословенско-француски односи/Rapports franco-yougoslaves, Историјски институт/Institut d'histoire*, Recueil des travaux, livre 10, Belgrade, 1990, p. 198-214.
- 5] Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Београд, ISI, 2008, 511 str.
- 6] Stanislav Sretenović, "Le Quai d'Orsay face aux groupes français du soutien aux Serbes dans l'entre-deux-guerres", Јелена Новаковић, Љубодраг П. Ристић (ур.), *Срби о Французима-Французи о Србима*, Београд, Филолошки факултет, 2015, с. 175-186.
- 7] Paul Azan, *Franchet d'Esperey*, Paris, Flammarion, 1949, 309 p.
- 8] "Част Београду", *Полиџика*, 30. јануар 1921, с. 1-2 ; "Одликовање Београда", *Полиџика*, 31. јануар 1921, с. 1-2 ; "Бенерал Д'Епере у Београду", *Полиџика*, 1. фебруар 1921, с. 1-2.
- 9] Né en 1873 à Naves, fils d'un procureur impérial révoqué, puis réintégré par la IIIème République, Frédéric Clément- Simon étudia à l'École des sciences politiques puis entra dans la carrière consulaire en 1896. Dans les milieux diplomatiques, il était considéré comme bon connaisseur du monde balkanique et d'Europe centrale. En 1905/06, il fut consul, puis secrétaire d'ambassade à Constantinople où il resta plusieurs années. En 1913/14 en Serbie, il fut ministre plénipotentiaire par intérim. En 1918, il fut secrétaire à Copenhague, puis attaché commercial en Russie. De 1919 et jusqu'à son arrivée à Belgrade il fut ministre à Prague en Tchécoslovaquie nouvelle. (Annuaire diplomatique et consulaire de la République française, Paris, 1926, p. 216). Erudit comme son père, il publia des travaux en histoire diplomatique touchant les relations entre la France, l'Empire ottoman et la Russie: F. Clément- Simon, *Jean de Selve, premier président et ambassadeur sous Louis XII et François Ier*, Paris, 1901 ; *Le premier ambassadeur de la République française à Constantinople, le général Aubert du Bayet*, Paris, 1904 ; *Un ambassadeur extraordinaire russe à Constantinople à l'époque de Catherine II et de Sélim III : le général Kutsof*, Paris, 1907 ; *La Révolution et le Grand Turc (1792-1796)*, Paris, 1907.
- 10] "Београд за Французе", *Полиџика*, 13. јул 1923, с. 5. ; Ст. Станојевић, "Слава вам и хвала!", *Полиџика*, 14. јул 1923, насловна страна.
- 11] Emile Dard (1871, Lorient- 1947), dont le père était général, étudia à la Faculté de droit et à l'École libre des sciences politiques. Il se consacra à l'histoire sous la direction d'Albert Sorel. Il entra en diplomatie en 1895 et fut collaborateur de J. Laroche, résident général à Madagascar. Il fut attaché à la légation de La Haye, puis à l'ambassade de France près du Saint-Siège. Il entra dans les cabinets de Delcassé, de Rouvier et de Léon Bourgeois. En 1908, il fut secrétaire d'ambassade à Tokyo, puis, fut en mission en Indochine et en Corée. En 1911-1912, il fut dans les Balkans comme chargé d'affaires d'abord à Belgrade (1911), puis à Sofia (1912). Pendant la guerre, il fut secrétaire à Copenhague (1915-1918), puis conseiller de l'ambassade à Madrid (1918-1920). Il fut ministre à Munich (1920-1924), et retourna dans les Balkans à Sofia (1924-1927) et à Belgrade (1927-1932). (Annuaire diplomatique et consulaire de la République française, Paris, 1931, p. 250) Retraité en 1932, il devint le représentant du Prince de Monaco auprès du pape. Il fut élu à l'Académie des sciences morales et politiques. Président de la Société d'histoire de la France et directeur de la *Revue d'histoire diplomatique*. En 1946, il fut appelé à la présidence de la commission des Archives diplomatiques. Il publiait dans le *Journal des Débats* et la *Revue hebdomadaire*. Il fut l'auteur de plusieurs ouvrages historiques : *Un acteur caché du drame révolutionnaire. Le général Choderlos de Laclos, auteur des Liaisons dangereuses, 1741-1803*, Paris, Perrin, 1905 ; *Un épicurien sous la Terreur; Hérault de Séchelles (1759-1794)*, Paris, Perrin, 1907 ; *Napoléon et Talleyrand*, Paris, Plon, 1935 ; *Dans l'entourage de l'Empereur*, Paris, Plon, 1940 ; *Un confident de l'Empereur; le comte de Narbonne, 1755-1813*, Paris, Plon, 1943 ; *La chute de la royauté*, Paris, Flammarion, 1949.
- 12] "Помен француским изгинулим војницима и предаја гробља француском посланику г. Дару од стране Општине београдске", *Београдске ојштинске новине*, 21-22, год. XLIX, 11 новембар 1931, с. 1429-1432 ; "Помен на француском војничком гробљу изгинулим ратницима", *Полиџика*, 3 новембар 1931, с. 5.
- 13] *Dispensaire français de Belgrade "Goutte de lait"*, Београд, 1933, brochure ; *Dispensaire français de Belgrade "Goutte de lait"*, Београд, 1939, brochure.
- 14] Архив Југославије (АЈ), фонд 74, фасцикла 242, Владимир Маринковић Његовом Величанству Краљу Петру II, Београд, 12. мај 1936 ; "У мутним временима која преживљује Европа, Француска и Југославија остају уједињене", рекао је маршал Франше д'Епере", *Полиџика*, 18. мај 1936, с. 3 ; "Inauguration du buste de maréchal Franchet d'Esperey à Belgrade", *Illustration*, Paris, 1936, p. 196.
- 15] Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE), La Courneuve, série Z-Europe 1930-1940, sous-série Yougoslavie 192, Paul-Emile Naggiar à Paul Boncour, Belgrade, le 2 décembre 1933, copie.
- 16] Alphonse de Lamartine, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient (1832-1833) ou notes d'un voyageur*, I-IV, Paris, Librairie de Charles Gosselin, 1835.
- 17] Историјски архив Београда (ИАБ), Општина града Београда (ОГБ), Техничка дирекција (ТД), IV- 43-1925, Француска спомен-црква Солунском фронту, изгледи фасаде из Хаџи-Милентијеви и Краљевића Томислава, Б. Маринковић, 1939, нацрт.
- 18] AMAE, Z-Europe 1918-1940, Yougoslavie 124, Emile Dard à Aristide Briand, Belgrade, le 18 janvier 1929.
- 19] Sretenović Stanislav, "Le monument à la France à Belgrade. La mémoire de la Grande Guerre au service de l'action politique et diplomatique", *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 115, juillet-septembre 2012, p. 31-44.

- 20] Освећење споменика заштитнику школе, Светом Јосифу, *Време*, 10. октобар 1928, с. 4.; Свечано откривање нове француске школе, *Политика*, 10. октобар 1928, с. 7.
- 21] Bréon Emmanuel, Sretenović Stanislav, *Ambassade de France à Belgrade/Амбасада Француске у Београду*, Paris, Editions internationales du patrimoine, 2013, 244 p.
- 22] Ђорђе Антић, Неготин Краљу Петру, генералу Гамбети и нашим и француским војницима, *Политика*, 13. октобар 1930, с. 5.
- 23] Данило Шаренац, *Тој, војник и сећање*, Београд, ИСИ, 2014, с. 196–204.
- 24] Archives départementales, Marseille, 9 O 643, "Erection du Monument à la mémoire du Roi de Yougoslavie et de Louis Barthou", Préfecture des Bouches-du-Rhone, Note pour Monsieur le préfet, Marseille, s.d., 3 p.
- 25] *Књига о Француској*, Београд, Друштво пријатеља Француске, 1940, 284 с. Видети такође : Светислав Петровић, *У славу Француске*, Београд, Државна штампарија, 1930, 19 с., брошура ; Гргур Јакшић, *Француска и Југославија у прошлости*, Београд, Друштво пријатеља Француске, 1938, 25 с., сепарат.
- 26] Uroš Tatić, "Le plus serbe des Français. Hippolyte Mondain, officier du génie et premier ministre de la Guerre de Serbie", *Revue historique des armées*, 280, 2015, p. 15-33.
- 27] Stanislav Sretenović, "Ruptures et continuités de la mémoire serbe de la Grande Guerre, 1945–2014", *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, 113–114, 2014, p. 84–91.